

Kateryna Białobrzaska

Patriarchat moskiewski w Ukrainie – piąta kolumna Rosji czy źródło wiary słowiańskiej?

Abstrakt

Ze względu na największą liczbę parafii prawosławnych w Ukrainie, w stosunku do państw postradzieckich, Rosja za wszelką cenę dąży do utrzymania tam swego wpływu poprzez funkcjonowanie Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (UKP PM), a konflikty religijne stały się nieodłącznym elementem ukraińskiej rzeczywistości. Pomiędzy wiernymi UKP PM a stronnikami Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Kijowskiego (UKP PK) istnieją wieloletnie starcia. Parafianie UKP PM nazywają osoby, które chodzą na msze do UKP PK, a później Kościoła Prawosławnego Ukrainy (KPU), odszczepieńcami oraz „zabłąkanymi”, a sam kościół – niekanonicznym, nawet po uzyskaniu *tomosu* w 2019 r. Natomiast zwolennicy KPU mianują UKP PM instrumentem polityki propagandowej Rosji. Wojna rosyjsko-ukraińska rozpoczęła na nowo dyskusje nad statusem UKP PM w Ukrainie.

Słowa kluczowe: Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego, Kościół Prawosławny Ukrainy, metropolita konstantynopolski, propaganda rosyjska, Ławra Kijowsko-Peczerska, Ławra Poczajowska.

Funkcjonowanie kolonii greckich na Krymie (od III w. p.n.e. do IV w. n.e.) oraz szlaków handlowych z Cesarstwem Bizantyjskim i działalność misyjna świętych, równych apostołom, braci Cyryla i Metodego, a także ich uczniów, przyczyniły się do zakorzenienia się wiary chrześcijańskiej w Rusi Kijowskiej. Religia chrześcijańska na ziemiach ukraińskich stała się dominującą w 988 r., kiedy książę Włodzimierz Wielki przyjął chrzest i wraz ze sobą ochrzcił cały Kijów¹.

¹ А. Яблучна, *Що варто знати про так звану УПЦ МП* [6 VI 2022], <https://ukrainer.net/upts-mp/> (6 VI 2023).

Należąc do bizantyjskiego Wschodu, władze w Rusi Kijowskiej jednocześnie pozostały w ścisłych relacjach z Zachodem łacińskim, o czym świadczą liczne związki pomiędzy książętami kijowskimi i przedstawicielami rodów panujących na Zachodzie. Pierwsze próby oderwania części terenów północnych i rozdzielania metropolii kijowskiej miały miejsce za czasów rządów księcia rostowsko-suzdalskiego Andrzeja Bogolubskiego, którego wojsko w 1169 r. obrabowało i zniszczyło Kijów. Ostateczny podział na metropolię kijowską i moskiewską nastąpił po ustaleniach soboru florenckiego (1438-1439), na którym metropolita kijowski i cała Rusi Izydor Kijowski wypowiedział się za jednością z Kościołem rzymskim².

Odrzuciwszy propozycję połączenia metropolii wschodniej i zachodniej, uchwalonych na soborze florenckim, w Moskwie w 1448 r. na soborze kapłanów północno-wschodniej Rusi, bez zgody patriarchy konstantynopolskiego, mianowano własnego metropolitę – Jona Rizańskiego. W wyniku negocjowania jedności kościelnej oraz odrzucenia zwierzchnictwa macierzystego kościoła, w Moskwie zaczęto dyskutować o szczególnej misji ich wiary. Z racji tego, że nowy metropolita „moskiewski i całej Rusi” (tytułem takim Moskwa bezprawnie zaczęła mianować swoich hierarchów) nie został uznany przez żadnego zwierzchnika kościoła, „metropolia moskiewska” od 1448 do 1589 r. była izolowana od świata chrześcijańskiego. Później znalazło to odzwierciedlenie w niektórych różnicach w celebrowaniu mszy oraz interpretacji Pisma Świętego³.

Po śmieci cara Iwana IV Groźnego i Fiodora I, kolejny władca Rosji Borys Godunow zrozumiał, że należy zmienić politykę zewnętrzną Moskwy, w związku z czym najlepiej było zmienić dynastię rządzącą: z Rurykowiczów na Godunowych, a nowy patriarcha okazałby się pomocny przy tym. W 1589 r., w trakcie wizyty patriarchy konstantynopolskiego w celu zebrania daniny w Moskwie, władze carskie zmusiły go do ogłoszenia na ziemiach moskiewskich nowego patriarchatu. Należy zaznaczyć, że kościół w Rusi Kijowskiej nadal przebywał pod zwierzchnictwem Konstantynopola⁴.

Na soborze brzeskim w 1596 r. metropolita kijowski i większość episkopatu metropolii kijowskiej odnowili jedność z kościołem rzymskim. Jednakże nie wszyscy członkowie episkopatu byli zgodni z tą decyzją: właśnie oni w 1620 r. otrzymali od patriarchy jerozolimskiego Teofana III prawo do własnej metropolii. W takich okolicznościach nastąpił podział wewnątrz ukraińskiego kościoła prawosławnego na zwolenników Unii (greko-katolików) i prawosławnych⁵.

---

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ П. Солодько, *Історія і сучасність українського православ'я. Статистика* [23 VII 2013], <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/25/131816/> (6 VI 2023).

⁵ Ibidem.

Ponad 50 lat później, po zakończeniu walk narodowo-wyzwoleńczych pod wodzą hetmana Bohdana Chmielnickiego w latach 1648-1657, tereny ukraińskie znalazły się pod silnym wpływem Państwa Moskiewskiego, co miało tragiczne konsekwencje dla życia politycznego, kulturowego oraz religijnego Ukraińców. W wyniku podpisania w 1654 r. ugody perejasławskiej, nie bacząc na silny opór metropolii kijowskiej, Moskwie udało się w 1686 r. poddać Kijów zwierzchnictwu patriarchy moskiewskiego. Przyzwolenie na to patriarchów z Konstantynopola, którzy nie cieszyli się wsparciem ze strony Imperium Osmańskiego, udało się zdobyć dzięki szczodrym prezentom książąt moskiewskich. Dopiero w 2018 r. patriarcha konstantynopolski Bartłomiej unieważnił decyzje swego poprzednika – Dionizego IV, i kościół ukraiński odzyskał z powrotem *tomos*, dokument przyznający autokefalię religijną, który uwolnił kościół ukraiński spod wpływu Moskwy⁶.

Bez doświadczenia i wsparcia ze strony hierarchów ukraińskich oraz białoruskich, którzy od wielu lat uczyli się sprawowania obrzędów religijnych u biskupów zachodnich i znajdowali się z nimi w stałym kontakcie, patriarchat moskiewski nie mógłby przeprowadzić reform edukacyjnych i religijnych. Po wprowadzeniu tych reform pod koniec XVII w. metropolia kijowska straciła obiecaną zgodnie z ugodą perejasławską autonomię i została częścią metropolii moskiewskiej.

W okresie rządów Piotra I Wielkiego patriarchat moskiewski został zlikwidowany, a na jego miejscu powstał święty synod, który był zwierzchnikiem kościoła moskiewskiego, a zarazem stanowił jeden z departamentów państwowych z prokuratorem na czele. Oprócz bezpośredniego podporządkowania kościoła władzom, Piotr I dokonał zmiany nazwy carstwa moskiewskiego na imperium rosyjskie. Od 1721 r. coraz częściej zaczyna się używać w stosunku do byłego carstwa moskiewskiego przymiotników „rosyjski” oraz „ruski”, które wcale nie są synonimiczne. Miało to na celu legitymizowanie roszczenia Moskwy wobec tytułu spadkobiercy Rusi Kijowskiej, a w tym jej historii, kultury i religii, a nawet samej nazwy. W wyniku totalnej rusyfikacji, zakazu posługiwania się językiem ukraińskim i pisania w tym języku (Cyrkularz Wałujewski, 1863 r. – zakaz publikacji prac w języku ukraińskim, Ukaz Emski, 1873 r. – zakaz używania nazwy „Ukraina” oraz brak dopuszczenia do obiegu publicznego języka ukraińskiego), do połowy XX w. wszyscy metropolici kijowscy byli z pochodzenia etnicznymi Rosjanami⁷.

Pod koniec I wojny światowej wśród duchowieństwa ukraińskiego powstaje ruch na rzecz ukraïnizacji życia religijnego państwa i odłączenia od zwierzchnictwa patriarchatu moskiewskiego. W 1921 r. udało się utworzyć Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny (UAKP), który oczywiście nie miał uznania kanonicznego. Niecałe 10 lat później, reżim komunistyczny zlikwidował ten

⁶ Ibidem.

⁷ B. Horbal, *Rusofilstwo czy moskalofilstwo lub moskwofilstwo. Przyczynek do dyskusji nad nieścisłościami terminologicznymi*, [w:] *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, t. IX, red. A. Podraza, A.A. Zięba, H. Duć-Fajfer, Kraków 2004, s. 191-194.

Kościół, a jego kapłanów zabito. W czasie okupacji niemieckiej (1941-1944) udało się odrodzić Kościół, ale z nadejściem władzy sowieckiej kapłani „drugiej generacji” UAKP wyjechali na Zachód i kontynuowali działalność wyłącznie wśród diaspory ukraińskiej. W czasie II wojny światowej, pragnąc uzyskać uznanie międzynarodowe i przychylność obywateli radzieckich, Stalin postanowił pozwolić na odrodzenie religii. W takich okolicznościach w 1943 r. patriarchat moskiewski wznowił funkcjonowanie. Gruntowna zmiana nastąpiła w nazwie tego Kościoła: słowo „rosyjski” zmieniono na „ruski” w celu podkreślenia jego nierozzerwalnego związku z dziedzictwem dawniej Rusi Kijowskiej. Wielu zwierzchników Kościoła było zawerbowanych przez Komitet Bezpieczeństwa. Po dołączeniu ziem Ukrainy Zachodniej do ZSRR w 1946 r. we Lwowie przeprowadzono pseudosobór, na którym postanowiono przyłączyć wyznawców grekokatolicyzmu do patriarchatu moskiewskiego. W takich warunkach grekokatolicy znajdowali się do 1989 r., a Ukraiński Kościół Grekokatolicki funkcjonował wyłącznie za granicą wśród diaspory ukraińskiej⁸.

W okresie *perestrojki* (1985-1991) w Ukrainie rodzą się oddolne inicjatywy odłączenia się od patriarchatu moskiewskiego. Pragnąc uniknąć możliwych konfliktów na tym tle, Moskwa nadała ukraińskim parafiom prawo do większej swobody i powołała nową instytucję pod nazwą „Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego” (UKP PM), narzucając przy tym jemu zwierzchników i ingerując w jego funkcjonowanie.

W tym czasie Ukraiński Kościół Grekokatolicki wyszedł z podziemia, a część parafii prawosławnych, które były w składzie UKP PM, ale chciały uniezależnić się od patriarchatu moskiewskiego, ogłosiły wznowienie UAKP oraz nawiązanie relacji z UAKP za granicą. Ze względu na dążenie tych dwóch Kościołów do istnienia jako autokefalicznych jednostek, UKP PM również zwrócił się do Moskwy z prośbą o nadanie autokefalii. Prośba ta została odrzucona, a zwierzchnika UKP MP metropolitę Filareta (świeckie imię Mychajło Antonowycz Denysenko) zmuszono do ustąpienia ze stanowiska. W odpowiedzi na to Filaret oraz kilku innych biskupów prawosławnych w 1992 r. zjednoczyli się z częścią UAKP i założyli Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Kijowskiego (UKP PK). Zwierzchnictwo UKP PM nazywało Filareta nie inaczej jak innowiercą bądź odszczepieńcem, który śmiał siebie tytułować patriarchą kijowskim i całej Rusi-Ukrainy, oraz nałożyło na niego anatemę, którą dopiero w 2018 r. zdjął z niego patriarcha konstantynopolski. Ciekawym faktem jest to, że obecny zwierzchnik UKP PM Onufry również podpisywał się pod oświadczeniem o nadaniu dla tego Kościoła autokefalii w 1992 r.⁹

⁸ П. Солодько, *op. cit.*

⁹ T. Szyszlak, *Wpływ sekurytyzacji Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego w jedności z Patriarchatem Moskiewskim na zmiany w ustawodawstwie wyznaniowym Ukrainy po 2013 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2021, t. 24, s. 432-433.

Od początku XXI w. władza ukraińska, UKP PK oraz UAKP zaczęły szukać możliwości, żeby uzyskać autokefalię od patriarchy konstantynopolskiego. Na skutek sprzeczek wewnętrznych pomiędzy tymi dwoma Kościołami oraz wpływu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RKP) w trakcie wizyty patriarchy konstantynopolskiego w Kijowie w 2008 r. sprawy tej nie udało się dokończyć. Porozumienie pomiędzy Kościołami osiągnięto w grudniu 2018 r. W wyniku czego przeprowadzono oficjalny zjazd zwierzchników UAKP, UKP PK i UKP PM, na którym doszło do utworzenia Kościoła Prawosławnego Ukrainy (KPU). Na czele nowoutworzonego Kościoła stanął jeden z metropolitów UKP PK – Epifaniusz (Serhij Dumenko). Do nowego Kościoła weszli wszyscy przedstawiciele UAKP, UKP PK i tylko dwóch hierarchów UKP PM. Dnia 6 I 2019 r. ekumeniczny patriarcha Konstantynopola Bartłomiej nadał Epifaniuszowi *tomos* – akt prawny, według którego KPU został uznany za kanoniczny i autokefaliczny. W tym samym czasie patriarcha konstantynopolski anulował decyzję z 1686 r., zgodnie z którą Kijów poddano zwierzchnictwu patriarchy moskiewskiego, odnawiając jurysdykcję Konstantynopola nad kościołem ukraińskim¹⁰.

W momencie przyjęcia w Konstantynopolu decyzji w tej sprawie, w Rosji zwołano posiedzenie Rady Bezpieczeństwa, aby omówić strategię działania w razie odejścia znacznej części wiernych z Ukrainy od UKP PM, który od samego początku wykorzystywano wyłącznie jako instrument dla propagowania rosyjskich założeń „ruskiego miru”. Z racji tego, że parafianie obdarzają zwierzchników Kościołów wysokim poziomem zaufania, są oni bardzo podatni na manipulacje, świadomie prowadzone przez kapłanów tej instytucji.

Rosja od samego początku wykorzystywała UKP PM do propagowania imperialistycznej narracji moskiewskiej oraz konieczności powrotu Ukrainy, Białorusi i Mołdawii do jej składu, w wyniku czego konflikty religijne stały się nieodłącznym elementem ukraińskiej rzeczywistości¹¹. W ukraińskich mediach nieustannie pojawiały się informacje o antyukraińskiej postawie zwierzchników tego Kościoła, którzy w trakcie wojny zajmowali się działalnością mającą na celu wsparcie wojska rosyjskiego: produkcją i handlem bronią oraz propagowaniem rosyjskiej narracji, że wojnę zaczął Zachód, a Rosja broni interesów Ukraińców. Zwierzchnik RKP Cyryl otwarcie wspiera wojnę z Ukrainą i błogosławi żołnierzy rosyjskich. Kiedy w 1976 r. Cyryla wyświęcano na kapłana RKP, wśród obecnych był Filaret, ówczesny metropolita kijowski. Powiedział wówczas, że Cyryl nie z bożego błogosławieństwa staje się kapłanem, ale ze względu na wolę władzy rosyjskiej

¹⁰ R. Romantsov, *Tomos dla Ukrainy – konsolidacja czy podział społeczeństwa?*, „Komentarze IES”, 18 IV 2019, <https://ies.lublin.pl/komentarze/tomos-dla-ukrainy-konsolidacja-czy-podzial-spoleszenstwa/> (5 VI 2023).

¹¹ T. Szyszlak, *Ukraińskie formacje policyjne i służby specjalne wobec konfliktów religijnych na przełomie XX i XXI wieku*, „Colloquium” 2015, nr 3, s. 203.

i KGB. Do chwili obecnej Filaret jest uważany za jednego z największych wrogów RKP i UKP PM¹².

Od momentu rozpoczęcia aktywnej fazy wojny, która zaczęła się jeszcze w 2014 r., patriarcha UKP PM Onufry 20 VIII 2022 r. w Ławrze Kijowsko-Peczerskiej błogosławił jeńców rosyjskich, życzył im dużo zdrowia, długich lat życia i szybkiego powrotu do rodzin, poczęstowawszy ich czekoladkami: „W naszym kościele zawsze modliło się o pokój między naszymi narodami. Wyszło jak wyszło. Niech Bóg ześle naszym władcom odwagę, mądrość i rozum, żeby znaleźć słowa miłości i zatrzymać zło”. W ten sposób zwierzchnik UKP PM w żaden sposób nie odniósł się do faktu, że to właśnie Rosja zaatakowała Ukrainę, wojnę nazwał „złem”, które należy zatrzymać oraz nie zwracał się do jeńców, żeby prosili o wybaczenie za swój grzech, a życzył im Bożej opieki¹³.

W celu oficjalnego zerwania z RKP 29 III 2022 r. w Radzie Najwyższej Ukrainy zarejestrowano projekt ustawy o zakazie funkcjonowania RKP w Ukrainie jako bezpośredniego zagrożenia dla integralności terytorium Ukrainy. W celu uniknięcia krytyki za przynależność do patriarchatu moskiewskiego, na soborze w Teofanii 27 V 2022 r. synod UKP MP ogłosił o zerwaniu relacji z tym patriarchatem. W przyjętym dokumencie zaznaczono, że w trakcie soboru uchwalono zmiany do statutu UKP PM, na podstawie których Kościół ten staje się samodzielny i niezależny. Mimo że od tego czasu dodatek „PM” oficjalnie nie jest używany w nazwie UKP, sporo religioznawców, dziennikarzy oraz kapłanów podkreśla, że owa zmiana była tylko formalna, a Kościół nadal pozostaje pod zwierzchnictwem Rosji. Synod UKP PM nie zwracał się z prośbą o autokefalię ani do patriarchatu moskiewskiego, ani do patriarchatu konstantynopolskiego. Nowy statut nadal nie jest opublikowany, a część kapłanów tego Kościoła wciąż wspomina w trakcie mszy imię patriarchy moskiewskiego – Cyryla¹⁴.

Ukraina jest państwem z największą liczbą parafii prawosławnych. Zgodnie ze statystyką Państwowej Komisji ds. Wyzwań Religijnych, na dzień 1 I 2011 r., parafii UKP PM było 11 952, a UKP PK – 4 371, co łącznie wynosiło 16 332. Liczba ta nie obejmowała kościołów greckokatolickich, w których przeprowadzano msze zgodnie z tradycją prawosławia, i UAKP. W tym czasie w Rosji liczba parafii prawosławnych wynosiła 14 616, a w Rumunii 15 517. Gdyby w Ukrainie znajdował się jedyny Kościół prawosławny, to byłby największą kościelną instytucją prawosławia na świecie¹⁵.

¹² T. Szyszlak, *Wpływ sekurytyzacji...*, s. 431.

¹³ Т. Матяш, *Онуфрій зустрівся з полоненими окупантами в Києво-Печерській лаврі* [22 VIII 2022], https://lb.ua/society/2022/08/22/526995_onufriy_zustrivsya_z_poloneniimi.html (5 VI 2023).

¹⁴ А. Яблучна, *op.cit.*

¹⁵ Ibidem.

Ze względu na największą liczbę parafii prawosławnych wśród państw postrazieckich Rosja za wszelką cenę dąży do utrzymania w Ukrainie swego wpływu poprzez funkcjonowanie UKP MP, co przyczyniło się to tego, że konflikty religijne stały się nieodłącznym elementem ukraińskiej rzeczywistości. Od momentu otrzymania *tomosu* liczba parafii UKP MP zaczęła się zmniejszać. W związku z antyukraińską polityką zwierzchników tego Kościoła od początku aktywnych działań wojennych na terenie Ukrainy coraz więcej tych parafii dołącza się do KPU, który zaoferował im uproszczoną procedurę członkostwa. Z tego względu liczba kościołów należących do UKP PM jest zmienna. Tylko od 14 III do 1 V 2023 r. 70 parafii przeszło do KPU. W kwietniu 2023 r. liczba kościołów UKP PM stanowiła ok. 8,5 tys.¹⁶. Obwody z największą liczbą tych kościołów od 2022 r. pozostają bez zmian. Jest to obwód doniecki, chmielnicki oraz winnicki. Najwięcej kościołów, które przeszły do KPU znajdowało się w obwodzie kijowskim, wołyńskim, winnickim oraz chmielnickim¹⁷.

Kapłan KPU Andrzej Szymanowycz zwrócił uwagę, że zwierzchnictwo UKP PM zdało sobie sprawę, że w celu zachowania liczby wiernych należy usunąć wszelkie odniesienia do patriarchatu moskiewskiego w statucie tego Kościoła.

Sobór w Teofanii 27 V 2022 r. był krokiem politycznym, który miał uspokoić publiczność i posłużyć jako logiczne zakończenie sporu o przynależność UKP PM do patriarchatu moskiewskiego. Wszystko się na tym zakończyło, a zwierzchnicy tego kościoła nadal prezentują interesy rosyjskie na terenie Ukrainy¹⁸.

Część wiernych UKP PM twierdzi, że nie chce przechodzić do KPU, ponieważ ich dziadkowie modlili się w tym kościele, a oni sami są nauczeni, żeby tam chodzić. Komentując takie zarzuty Szymanowycz, odpowiada, że przejście do KPU nie jest kwestią zmiany wiary, a tylko prawnego podporządkowania: z Moskwy na Kijów. Reszta pozostaje bez zmian: modlitwy, obrzędy kościelne¹⁹.

Przedstawiciel Religijno-Informacyjnej Służby Ukrainy Taras Antoszewski zaznaczył, że o wiele częściej przejścia parafii spod zwierzchnictwa UKP PM do KPU odbywają się we wsiach. Jeżeli w mieście komuś się nie podoba przynależność od kościoła, to może pójść do innego. Mieszkańcy wsi nie mają takiej możliwości, ponieważ we wsi zazwyczaj znajduje się tylko jeden kościół. Parafie

¹⁶ *Лише 63 церкви перейшли до ПЦУ від початку 2023 року* [10 IV 2023], <https://opendatabot.ua/analytics/russian-church-april-23> (6 VI 2023).

¹⁷ Т. Яворська, *Карта переходів громад з Московського патріархату станом на травень 2023 року* [12 V 2023], <https://espresso.tv/skilki-gromad-uzhe-pokinulo-moskovskiy-patriarhat-v-ukraini-karta-po-regionakh> (6 VI 2023).

¹⁸ *Перехід з УПЦ МП до ПЦУ: чому важливо це зробити та що це змінює* [26 IV 2023], <https://dzvin.media/news/perehid-z-upcz-mp-do-pczu-chomu-vazhlyvo-cze-zrobyty-ta-sho-cze-zminyuye/> (6 VI 2023).

¹⁹ *Ibidem*.

wiejskie są lepiej zorganizowane, ponieważ tam jest faktycznie wspólnota, która chodzi do tego samego kościoła. W wyniku czego głosowanie o przejście do KPU w takiej wspólnocie zazwyczaj przebiega bez konfliktów²⁰.

Taras Antoszewski zwrócił uwagę na zależność pomiędzy wydarzeniami na froncie a aktywnością odejść parafii od UKP MP. Od lutego 2022 r., kiedy Rosja masowo atakowała całą Ukrainę, rozpoczęła się aktywna fala przejścia od UKP PM do KPU. Wtedy w ciągu jednego dnia ponad 20 parafii mogło zmienić swoją przynależność. Kiedy w maju przeprowadzono sobór w Teofanii, na którym ze statutu UKP MP usunięto wzmianki o patriarchacie moskiewskim, który nigdy nie został opublikowany, fala przejść nieco zmaląła. Jesienią 2022 r., w wyniku udowodnienia przez Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy (SBU) wsparcia przez część kapłanów UKP PM strony rosyjskiej w wojnie, liczba przejść do KPU z powrotem nasiliła się. Zdaniem Antoszewskiego zwierzchnictwo UKP PM w celu zahamowania procesu odejścia parafii będzie robić wszystko co możliwe, żeby przekonać wiernych, że Kościół nie ma nic wspólnego z Rosją²¹.

Doktor filozofii i ekspert ds. religii Wiktor Jeleński scharakteryzował parafian UKP PM jako takich, których umysły są od wielu lat zatrufane propagandą rosyjską. Od 2014 r. kapłani tego Kościoła oskarżali o wojnę wyłącznie oligarchów z Ukrainy, którzy w ten sposób powiększali swoje majątki. Zwracali się z żądaniami tylko do Gabinetu Ministrów Ukrainy, zaś nigdy do posłów w Moskwie. Obecnie twierdzą, że ich wierni również walczą na wschodzie z Rosjanami, co jest oczywiście zgodne z prawdą. Natomiast nie wspominają przy tym, że nie apelowali do nich o obronę ojczyzny. Tak biskup banczeński w trakcie mszy oświadczył, że ma miejsce wojna imperialistów amerykańskich i nie trzeba „naszych chłopców” wysyłać walczyć²².

Stronicy UKP PM w rozmowie o podporządkowaniu ich kościoła patriarchatowi moskiewskiemu, temu samemu państwu, które niszczy ukraińskie miasta i zabija cywili, posługują się stałymi argumentami, które słyszą od swoich kapłanów. Na samym początku odrzucają oni nazwę UKP PM, mianując siebie wyłącznie UKP, który nie ma żadnego powiązania z Rosją. Jako dowód podawany jest statut, z którego w maju 2022 r. zniknęły wzmianki o podporządkowaniu patriarchatowi moskiewskiemu. Warto zaznaczyć, że ten odnowiony statut nie został nigdzie opublikowany, a wojna z Rosją trwa od 2014 r.

Dnia 27 I 2023 r. eksperci z Komisji ds. religii stwierdzili obecność kościelno-kanonicznego powiązania między UKP (PM) a patriarchatem moskiewskim. Zgodnie z ich wnioskiem ze statutu UKP usunięto wszystkie wzmianki o pa-

²⁰ Т. Яворська, *op.cit.*

²¹ Ibidem.

²² В. Карп'як, „Просто заборонити УПЦ МП не можна, бо вона не є юридичною особою” – *релігієзнавець Віктор Єленський* [20 XI 2022], <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100142> (7 VI 2023).

triarchacie moskiewskim, jednak w statucie jest odniesienie do tego, iż UKP jest samodzielnym i niepodległym w swoich rządach kościołem wyłącznie na podstawie Gramoty Patriarchy Moskiewskiego i całej Rusi Aleksego II od 27 X 1990 r. Należy zaznaczyć, że w słownictwie kościelnym terminy „samodzielny i niepodległy” nie funkcjonują, natomiast istnieją zwroty „autokefaliczny” bądź „autonomiczny”. Taki kościół ma w formie pisemnej nadane prawo do autonomii w swoich rządach, które nazywa się *tomos*. Tego dokumentu UKP PM nie posiada. Kluczowym punktem Gramoty jest zapis, że UKP jest połączony przez RKP z jedynym, świętym i apostołskim kościołem. Oznacza to, że tylko podporządkowany patriarchatowi moskiewskiemu UKP posiada status „kanoniczny”. Zwierzchnik UKP PM wybierany jest przez episkopat ukraiński, jednak otrzymuje błogosławieństwo od patriarchy moskiewskiego i jest członkiem świętego synodu RKP. Komisja doszła do wniosku, iż UKP PM jest częścią RKP, która ma prawo wpływać na rządy swoich jednostek. Dodatkowo w statucie RKP UKP PM nadal jest jego integralną częścią. Częściowe pominięcie w trakcie mszy imienia patriarchy moskiewskiego (od maja 2022 r.) nie jest oznaką niezależności od RKP. Zgodnie z tradycją prawosławia i kanonami, wystarczy, że zwierzchnik kościoła będzie wspominać imię patriarchy. Patriarcha konstantynopolski traktuje kapłanów UKP PM jako kapłanów rosyjskich, którzy rezydują w Ukrainie. Na soborze w Teofanii UKP PM zerwał religijny związek z tymi kościołami (konstantynopolski, cypryjski, aleksandryjski, helladzki), które nawiązały relacje religijne i uznały KPU, który w 2019 r. otrzymał *tomos*. Oprócz RKP żaden kościół prawosławny tego nie zrobił. Ani jeden prawosławny kościół nie uznaje UKP PM za autonomiczną jednostkę religijną, i nie nawiązał z nim relacji religijnych. Komisja doszła do wniosku, iż kościół ten jest organizacją religijną, której centrum zarządzania znajduje się w Rosji, państwie, które od 2014 r. prowadzi wojnę z Ukrainą²³.

Komentując decyzje przyjęte na soborze w Teofanii, rosyjski patriarcha Cyryl powtórzył hasła propagandy rosyjskiej o tym, że istnieje siła, która pragnie skłócić ludzi prawosławnych. Podkreślił, że dobrze rozumie cierpienia parafian UKP PM: „My rozumiemy, że metropolita Onufry i episkopat muszą działać maksymalnie mądrze, żeby nie utrudniać życia swoim wiernym. Odnosimy się do wszystkiego ze zrozumieniem i modlimy się, aby żadne tymczasowe przeszkody nigdy nie zniszczyły jedności duchowej naszego narodu”, nazywając w ten sposób Ukraińców i Rosjan jednym narodem. Cyryl wspiera rządy Putina i oficjalnie popiera zaatakowanie Ukrainy przez Rosjan, mianując ich bohaterami, a ich uczynki – „wyczynami”. Jego przemówienie w tej sprawie miało miejsce kilka dni po podaniu do wiadomości publicznej informacji z okupowanej Buczy. Patriarcha

²³ О. Саган, Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом [2 II 2023], <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/visnovok-religiyeznavchoyi-ekspertizi-statutu-pro-/> (7 VI 2023).

moskiewski również zaznaczył, iż Zachód namawia Ukraińców do zabijania Rosjan, dlatego właśnie Zachód jest wrogiem Rosji i Boga, a w wyniku czego Rosjanie mają prawo do zastosowania siły wobec Ukraińców²⁴.

Ze względu na przynależność UKP PM do RKP w społeczeństwie ukraińskim od lat istnieje konflikt na tle religijnym. Stronnicy KPU zarzucają wiernym UKP PM zdradę interesów ojczyzny oraz udzielenie wsparcia dla wroga. Natomiast zwolennicy UKP PM odrzucają powyższe zarzuty, twierdząc, że nie zależą od polityki Moskwy i są niezależni w swoich rządach. Podkreślają, że ich kościół jest kanoniczny, jego tradycja pochodzi z Rusi Kijowskiej, a język prowadzenia mszy jest starosłowiański. Przy tym nikt z nich nie dodaje, że język jest faktycznie starosłowiański, tylko że w redakcji rosyjskiej. Natomiast w Rusi Kijowskiej posługiwano się językiem starosłowiańskim w redakcji ukraińskiej.

Ze względu na propagandę nienawiści wobec UKP PK, a później KPU, parafianie UKP PM nazywają osoby, które chodzą na msze do tego kościoła „odszczępieńcami” oraz „zabłąkanymi”, a sam kościół – niekanonicznym, nawet po uzyskaniu *tomosu* w 2019 r. Kwintesencją wrogości wobec wiernych KPU jest sytuacja w największej prawosławnej świątyni w Ukrainie Zachodniej – Ławrze Poczajowskiej, która znajduje się w obwodzie tarnopolskim. Zamawiając tam intencję mszalną o zdrowie bądź pokój, trzeba odpowiadać na pytanie, czy osoby te zostały ochrzczone w kościele kanonicznym (tzn. UKP PM), a nie w unickim i „odszczępieńczym” (chodzi o Ukraiński Kościół Grekokatolicki i KPU). W świątyni odmawia się intencji mszalnych wiernym z tych dwóch kościołów, doradza jedynie modlitwy o pokutę i nawrócenie na prawdziwą wiarę prawosławną. W kościele uspeńskim na terenie Ławry znajdowała się tuż obok kasy tabliczka z napisem, że darowizny na kościół i zapiski na intencje mszalne od osób „nieochrzczonych, odszczepieńców” nie są przyjmowane. Dopiero na początku 2023 r. owa tabliczka zniknęła. W sklepie przy kościele ponad 90% literatury jest w języku rosyjskim, mnisi również rozmawiają w tym języku. Podczas przeszukiwania w Ławrze SBU znalazła materiały, w których neguje się istnienie narodu ukraińskiego oraz języka ukraińskiego. Główny rektor Seminarium Poczajowskiego UKP PM Iow Szumski dostał za podżeganie do nienawiści religijnej karę grzywny w wysokości 8500 UAH²⁵.

Należy zaznaczyć, że w Ławrze Poczajowskiej od Unii Brzeskiej w 1596 r. wspólnie zarządzali zarówno prawosławni UKP PK, jak i grekokatolicy. W 1831 r.

²⁴ І. Семенова, *Історичний демарш чи „димова завіса”?* Що означає раптове рішення УПЦ МП повністю відокремитися від РПЦ і як реагує на нього Москва [30 V 2022], <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/upc-mp-proti-rpc-ta-patriarha-kirila-shcho-vidbuvayetsya-v-cerkvi-novini-ukrajini-50246269.html> (7 VI 2023).

²⁵ Г. Терещук, *Українська чи проросійська: якою буде доля Почайівської лаври?* Репортаж з Почаєва [18 I 2023], <https://www.radiosvoboda.org/a/pochayiv-lavra-obshuky-zminy/32227335.html> (7 VI 2023).

po powstaniu szlachty polskiej przeciwko okupacji rosyjskiej, Ławrę przekazano kapłanom RKP, którzy pozabijali wszystkich mieszkających tam mnichów i uczynili ze świątyni ośrodek rusyfikacji całego regionu. Od momentu ogłoszenia niepodległości, zwierzchnik Ławry Jakow Panczuk wypowiadał się za przynależnością świątyni do UKP PK i próbował prowadzić msze w języku ukraińskim. Ze względu na protesty kapłanów i mnichów w Ławrze doszło do buntu, w wyniku którego Panczuk został wygnany ze świątyni. Stronnicy przynależności Ławry do UKP PM posługują się argumentami, że właśnie RKP i oni rozbudowali ten klasztor. Zgodnie z archiwami, ponad cztery wieki Ławra należała do metropolii kijowskiej patriarchatu konstantynopolskiego, ponad 100 lat do UKG, a ok. 20 lat znajdowała się w składzie Polskiego Kościoła Prawosławnego. Na podstawie decyzji rządu w 2003 r., kiedy premierem był Wiktor Janukowycz, Ławrę Poczajowską przekazano w bezpłatne korzystanie UKP PM²⁶.

Jedną z największych dyskusji społecznych w Ukrainie na temat UKP PM jest spór na temat przynależności Ławry Kijowsko-Peczerskiej do UKP PM. Pierwsze świątynie w jaskiniach na miejscu Ławry, w których modlili się święci Antoni i Teodozjusz, powstały w 1051 r. Osobą, która najwięcej wybudowała na tym terenie oraz postawiła mury obronne dookoła, był hetman Iwan Mazepa. W związku z tym, iż w trakcie wojny północnej połączył on swoje wojska ze szwedzkim królem Karolem XII, aby uwolnić Hetmańszczyznę (obejmującą większą część współczesnej Ukrainy) od cesarstwa rosyjskiego, RKP, który znajdował się pod mocnym wpływem władz, w 1709 r. nałożył na Mazepę anatemę. Od momentu, gdy w Ławrze osiedli moskiewscy kapłani, w jej murach zaczęto się modlić o wieczne potępienie dla Iwana Mazepy, osoby, która prawdopodobnie najwięcej przyczyniła się do jej rozbudowy. We wrześniu 2018 r. patriarcha konstantynopolski i synod patriarchalny oświadczyli, że nigdy nie uznawali tej anatemy, ponieważ została nałożona z motywów politycznych. Komentując rosyjską anatemę na ukraińskiego hetmana i mecenasa Iwana Mazepę, która brzmiała ponad 300 lat w ścianach Ławry Kijowsko-Peczerskiej, zastępca dyrektora Rezerwatu Narodowego „Ławra Kijowsko-Peczerska”, Maksym Ostapenko, stwierdził, że obecnie ma miejsce proces odnowienia sprawiedliwości historycznej:

W związku z tym, że nie została przedłużona umowa najmu Ławry dla odbycia praktyk religijnych UKP PM, który jest instrumentem polityki propagandowej Rosji, tutaj będą modlić się Ukraińcy, a obchodzenie pamięci wielkiego hetmana, który najbardziej przyczynił się do odbudowy Ławry, po 300 latach anatemy, jest wielkim wydarzeniem historycznym²⁷.

²⁶ Ibidem.

²⁷ С. Чорна, *Уперше в історії Києво-Печерської лаври молилися за гетьмана Мазепу* [12 VI 2023], <http://www.golos.com.ua/article/371494> (8 VI 2023).

Robocza grupa, która działała na podstawie postanowienia Gabinetu Ministrów z 23 XII 2022 r., wykazała liczne naruszenia umowy korzystania z majątku państwowego, w wyniku czego minister Kultury oraz Polityki Informacyjnej Ukrainy wspólnie z dyrektorem Rezerwatu Narodowego „Ławra Kijowsko-Peczerska” podjęli decyzję o zerwaniu umowy z 19 VII 2013 r. o darmowym korzystaniu przez UKP PM z zabytków kultury i architektury, które są własnością państwa. Tym samym członkowie UKP PM musieli opuścić wszystkie pomieszczenia Ławry do 29 III 2023 r. Zwierzchnik Ławry Paweł Łebid, znany bardziej jako Mercedes, ze względu na posługiwanie się autem tej marki, które dostał rzekomo w prezencie, jest obecnie aresztowany ze względu na podżeganie do nienawiści narodowej, usprawiedliwianie agresji rosyjskiej w Ukrainie, negowanie istnienia niepodległego państwa ukraińskiego i nazwanie wojny ukraińsko-rosyjskiej „wewnętrzny konflikt Ukraińców”. Od 30 III do 5 VI 2023 r. na terenie Ławry pracowała specjalna komisja, która miała opisać 79 obiektów znajdujących się na terenie rezerwatu i przygotować odpowiednie akty przekazania tych obiektów na rzecz państwa. O wszystkich przeszkodach ze strony zarówno wiernych UKP PM, jak ich kapłanów i mnichów, poinformowano Ministerstwo Kultury. W związku z tym, że UKP PM nie podpisał aktu oraz nie opuścił obiektów Ławry w trzydniowym terminie, sprawa została skierowana do sądu. Minister podsumował sytuację wokół Ławry następująco: „To jest historyczna decyzja i bardzo trudna robota, jednak Ławra powinna być ukraińska, i ona wraca do państwa”²⁸.

Zwierzchnik KPU Epifaniusz stwierdził, iż zarówno Ławra Kijowsko-Peczerska, jak i Ławra Poczajowska, które jeszcze znajdują się pod rządami Patriarchatu Moskiewskiego, dołączą do jedynego KPU:

My już mamy wyznany Kościół Prawosławny Ukrainy, który otrzymał *tomos* od patriarchy konstantynopolskiego. Z badań socjologicznych wynika, że tylko 4% społeczeństwa wspiera Rosyjski Kościół Prawosławny. Proces przejścia do KPU jest nieodwracalny. Należy jeszcze chwilę wytrzymać²⁹.

W obliczu braku sukcesów na froncie, Kreml zaczął aktywnie wykorzystywać jeszcze jeden instrument nacisku na społeczeństwo ukraińskie, który od 1991 r. był źródłem propagandy rosyjskiej – UKP PM. W ten sposób strona rosyjska próbowała uzasadnić celowość specjalnej wojennej operacji jako świętej wojny przeciwko odszczepieńcom prawosławia w Ukrainie i na Zachodzie. Wykorzystanie

²⁸ I. Гордійчук, *Комісія Мінкульту завершила роботу в Києво-Печерській лаврі: результати* [6 VI 2023], <https://glavcom.ua/country/society/komisija-minkultu-zavershila-robotu-v-kijevo-pecherskij-lavri-rezultati-932458.html> (8 VI 2023).

²⁹ Т. Матяш, „Потрібно трішки потерпіти”: *Епіфаній упевнений, що Києво-Печерська та Почаївська лаври перейдуть до ПЦУ* [5 VII 2023], https://lb.ua/society/2023/07/05/563745_potribno_trishki_poterpiti.html (6 VII 2023).

kościół w najtrudniejszym dla państwa okresie jest jedną z radzieckich metod zarządzania. W 1941 r., kiedy Niemcy zbliżali się do Moskwy, Stalin zaprzestał prześladowania kościoła, które trwało od lat 30. XX w., i pozwolił na częściową legalizację w zamian za postawę patriotyczną wierzących. Po zakończeniu wojny Stalin wrócił do antyreligijnej polityki i częściowa legalizacja błyskawicznie została zmieniona na nowe represje.

Obecnie propaganda Rosji również ma na celu połączenie wszystkich wiernych prawosławnych w walce przeciwko Ukraińcom – zdrajcom, którzy odeszli od prawdziwej wiary, tzn. RKP, a więc i od Boga. Od początku wojny nastąpił proces legitymizacji religijnej zbrodni wojennych. Kapłani RKP niejednokrotnie błogosławili żołnierzy rosyjskich, którzy jechali na wojnę do Ukrainy, kropili wodą święconą broń, żeby trafiała do celu, cytując przy tym fragmenty Ewangelii o miłości do przyjaciół, oraz mówili o obronie wartości chrześcijańskich, czym w ich opinii obecnie się zajmują rosyjscy żołnierze w Ukrainie. Koncepcja świętej Rusi, opracowana przez Cyryla, która została włączona do państwowej imperialistycznej ideologii „ruskiego miru”, posłużyła do usprawiedliwienia agresji wobec Ukrainy i miała na celu sakralizację wojny. Poparcie tej teorii wśród Rosjan nie powinno budzić większych wątpliwości. Niezrozumiałym jednak jest funkcjonowanie UKP PM w Ukrainie, którego zadanie polegało na podżeganiu do nienawiści narodowej oraz asymilacji Ukraińców na terenach okupowanych. Stało się tak prawdopodobnie dlatego, że państwo ukraińskie przez wiele lat zamykało oczy na to, że ta wspólnota religijna stawała się fundamentem dla ideologii „ruskiego miru” w Ukrainie. Pozycję UKP PM w niektórych regionach nawet faworyzowano, czuli się państwem w państwie. Przez długi czas nie zwracano uwagi na słownictwo, którym posługiwano się w tych kościołach, co stworzyło pewny system bezkarności. Obecnie, wśród wielu zarówno kapłanów tego kościoła, jak i samych wiernych, nie ma świadomości tego, że zostali przewodcami ideologii „ruskiego miru” w Ukrainie. Problem ze świadomością tych osób stanowi poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego.

Od początku aktywnej fazy wojny, w związku z licznymi zebranymi przez SBU dowodami wsparcia Rosji i negocjowania wojny ukraińsko-rosyjskiej przez zwierzchników UKP PM, zaczął się proces aktywnego przejścia wiernych UKP PM do KPU. Pragnąc zatrzymać ten proces UKP PM przeprowadził sobór w maju 2022 r., wykreślając ze statutu wszystkie wzmianki o przynależności do patriarchatu moskiewskiego, bez żadnych innych działań w kierunku faktycznego odłączenia. Obecnie kapłani oraz wierni UKP PM zaczynają utożsamiać się z męczennikami za prawdziwą wiarę w Boga, podkreślając, że są ofiarami prześladowań ze strony odszczepieńców (KPU) i banderowców, a pomoc bratniego narodu rosyjskiego może ich ocalić.

Coraz więcej Ukraińców opowiada się za tym, aby państwo zareagowało w sprawie funkcjonowania UKP PM. Jeżeli w grudniu 2022 r. liczba takich osób

wynosiła 78%, to w czerwcu 2023 r. – 85%. Poza tym zwiększyła się liczba osób, które uważają, że działalność tego Kościoła powinna być zakazana: z 54% do 66%. Spadła liczba osób, którzy są przeciwni całkowitemu zakazowi działalności kościoła, a są za kontrolą ze strony państwa: z 24% do 19%³⁰.

Komentując problem funkcjonowania UKP PM, zwierzchnik KPU Epifaniusz oświadczył: „Proces się rozpoczął”. Jeżeli w obliczu licznych przykładów zdrad wśród członków UKP PM, chociażby na terenie Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, ze strony władz w Kijowie nie zostanie podjęta decyzja w sprawie zakazu działalności UKP PM jako organizacji politycznej, centrum dowodzenia które znajduje się w Rosji, proces odejścia od tego Kościoła będzie oddolny. Agresja rosyjska, czyli „przyjaźń po rosyjsku”, jest bardzo drogim, ale najlepszym antidotum na „historijkę” o bratnich narodach.

W obliczu powyższych statystyk coraz więcej Ukraińców rozumie, jakie zagrożenie stanowi religia w rękach kapłanów UKP PM. Kwestia zdrajców wśród tych kapłanów powinna stać się nie tylko przedmiotem dyskusji ukraińskiej opinii publicznej, ale osoby te powinny ponieść odpowiedzialność karną, zgodnie z prawem. Zwiększenie świadomości narodowej wśród wiernych UKP PM przyczynia się do drastycznego zmniejszenia liczby stronników tego Kościoła. Jeżeli UKP PM nie zostanie zdelegalizowany, to po zakończeniu krwawej wojny z Rosją przyczyni się nie tylko do osłabienia bezpieczeństwa narodowego, ale nadal będzie stanowił źródło podziału dychotomicznego wśród Ukraińców.

Abstract

Kateryna Białobrzeska

Moscow Patriarchate in Ukraine – the fifth column of Russia or the source of the Slavic faith?

Due to the largest number of Orthodox parishes in Ukraine compared to the post-Soviet countries, Russia strives to maintain its influence there by all means through the functioning of the UOC MP, and religious conflicts have become an inseparable element of Ukrainian reality. There is a long-term conflict between the faithful of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate and the supporters of the Ukrainian Orthodox Church of the Kiev Patriarchate. Due to the propaganda of hatred against the UOC PK, and later KPU, parishioners of

³⁰ О. Білоус, *Лише повна заборона: ставлення українців до московської церкви значно погіршилося* [14 VI 2023], <https://www.rbc.ua/rus/news/lishe-povna-zaborona-stavlennya-ukrayintsiv-1686811992.html> (7 VII 2023).

the UOC PM name people who attend masses in KPU dissenters and „strays”, and the church itself – non-canonical, even after obtaining the tomos in 2019. On the other hand, supporters of the Orthodox Church of Ukraine nominate the Orthodox Church of the Moscow Patriarchate as an instrument of Russia’s propaganda policy. The Russo-Ukrainian war reopened discussions about the status of the UOC PM in Ukraine.

Keywords: Ukrainian Orthodox Church – Moskow Patriarchate, Orthodox Church of Ukraine, Patriarch of Constantinople, Russian propaganda, Kyiv Pechersk Lavra, Pochaiv Lavra.

References

- Bilous, O., *Lyshe povna zaborona: stavlennya ukrainciv do moskovskoji cerkvy znachno pohirshylosya* [14 VI 2023], <https://www.rbc.ua/rus/news/lishe-povna-zaborona-stavlennya-ukrayintsiv-1686811992.html>.
- Chorna, I., *Upershe v istorii Kyievo-Pecherskoji lavry molylysya za hetmana Maze-pu* [12 VI 2023], <http://www.golos.com.ua/article/371494>.
- Horbak, B., *Rusofilstwo czy moskalofilstwo lub moskwofilstwo. Przyczynek do dyskusji nad nieścisłościami terminologicznymi*, [in:] *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, t. IX, eds. A. Podraza, A.A. Zięba, H. Duć-Fajfer, Kraków 2004.
- Hordijchuk, I., *Komisiya Minkultu zavershyla robotu v Kyievo-Pecherskij lavri: rezultaty* [6 VI 2023], <https://glavcom.ua/country/society/komisija-minkultu-zavershila-robotu-v-kijevo-pecherskij-lavri-rezultati-932458.html>.
- Karpyak, W., „*Prosto zaboronyty UPC MP ne mozhna, bo vona ne ye yurydychnoyu osoboyu*” – *religiyeznavets Wiktor Yelenskyj* [20 XI 2022], <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100142>.
- Lyshe 63 cerkvy perejshly do PCU vid pochatku 2023 roku* [10 IV 2023], <https://opendatabot.ua/analytics/russian-church-april-23>.
- Matyash, T., *Onufrii zustrivsya z polonenymy okupantamy w Kyievo-Pecherskij lavri* [22 VIII 2022], https://lb.ua/society/2022/08/22/526995_onufriy_zustrivsya_z_polonenymi.html.
- Matyash, T., „*Potribno trishky poterpity*”: *Yepifanij upevnennyj, shcho Kyievo-Pecherska ta Pochaivska lavry perejdut do PCU* [5 VII 2023], https://lb.ua/society/2023/07/05/563745_potribno_trishki_poterpiti.html.
- Perehid z UPC MP do PCU: chomu vazhlyvo ce zrobyty ta shcho ce zminyuye* [26 IV 2023], <https://dzvin.media/news/perehid-z-upcz-mp-do-pczu-chomu-vazhlyvo-cze-zrobyty-ta-shho-cze-zminyuye/>.

- Romantsov, R., *Tomos dla Ukrainy – konsolidacja czy podział społeczeństwa?*, „Komentarze IEŚ”, 18 IV 2019, <https://ies.lublin.pl/komentarze/tomos-dla-ukrainy-konsolidacja-czy-podzial-spoleczenstwa/>.
- Sahan, O., *Vysnovok religiyevnavchoi ekspertyzy Statutu pro upravlinnya Ukrainskoi Pravoslavnoi Cerkvy na nayavnist cerkovno-kanonichnoho zvyazku z Moskovskym patriarhatom* [2 II 2023], <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/visnovok-religiyev-navchoyi-ekspertizi-statutu-pro-/>.
- Semenova, I., *Istorychnyj demarsh chy „dymova zavisia”? Shcho oznachaye raptove rishennia UPC MP povnistyu vidokremytsya vid RPC i yak reaguye na noho Moskva* [30 V 2022], <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/upc-mp-proti-rpc-ta-patriarha-kirila-shcho-vidbuvayetsya-v-cerkvi-novini-ukrajini-50246269.html>.
- Solodko, P., *Istoria i suchasnist ukrainskoho pravoslavia. Statystyka* [23 VII 2013], <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/25/131816/>.
- Szyszlak, T., *Ukraińskie formacje policyjne i służby specjalne wobec konfliktów religijnych na przełomie XX i XXI wieku*, „Colloquium” 2015, nr 3.
- Szyszlak, T., *Wpływ sekurytyzacji Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego w jedności z Patriarchatem Moskiewskim na zmiany w ustawodawstwie wyznaniowym Ukrainy po 2013 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2021, t. 24.
- Tereshchuk, H., *Ukrainska chy prorosijska: yakoyu bude dolya Pochajivskoji lavry? Reportazh z Pochayeva* [18 I 2023], <https://www.radiosvoboda.org/a/pochayiv-lavra-obshuky-zminy/32227335.html>.
- Yabluchna, A., *Shcho warto znaty pro tak zvanu UPC MP* [6 VI 2022], <https://ukrainer.net/upts-mp/>.
- Yavorska, T., *Karta perehodiv hromad z Moskovskoho patriarhatu stanom na traven 2023 roku* [12 V 2023], <https://espresso.tv/skilki-gromad-uzhe-pokinul-o-moskovskiy-patriarkhat-v-ukraini-karta-po-regionakh>.

Kateryna Białobrzeska – dr politologii. ORCID: 0009-0004-5478-2199